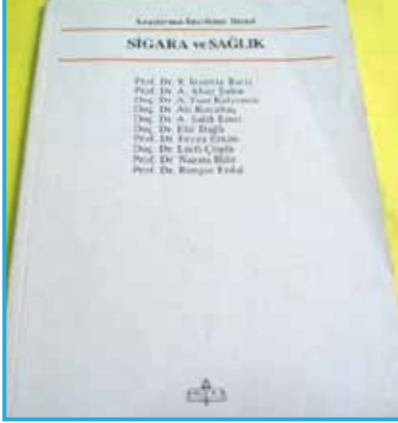

SİGARA VE SAĞLIK

Y. İzzettin Barış & A. Altay Şahin & A. Fuat Kalyoncu & Ali Kocabaş & A. Salih Emri & Elif Dağlı & Feyza Erkan & Lütfi Çöplü & Nazmi Bilir & Rengin Erdal

M.E.B. YAYINLARI 1994

İÇİNDEKİLER

- TÜTÜNÜN TARİHÇESİ / Prof. Dr. Y. İzzettin Barış Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Göğüs Hastalıkları ABD Başkanı
- TÜRKİYE'DE SİGARA İÇME ALIŞKANLIĞININ YAYGINLIĞI VE BAZI ÖZELLİKLER / Doç. Dr. Ali Kocabaş Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Göğüs Hastalıkları ABD Başkanı
- TÜTÜNÜN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ / Doç. Dr. Ali Kocabaş Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Göğüs Hastalıkları ABD Başkanı
- SİGARA DUMANINDA BULUNAN ZARARLI MADDELER / Doç. Dr. Lütfi Çöplü Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Göğüs Hastalıkları ABD Öğretim Üyesi

- SİGARANIN YAPTIĞI HASTALIKLAR / Doç. Dr. Salih Emri Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Göğüs Hastalıkları ABD Öğretim Üyesi
- SİGARA VE KANSER / Prof. Di. Nazmi Bilir Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı ABD Öğretim Üyesi
- KAÇ TIP SİGARA İÇİCİSİ VARDIR / Doç. Dr. Salih Emri Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Göğüs Hastalıkları ABD Öğretim Üyesi
- PASİF İÇİCİLİK / Prof. Dr. Feyza Erkan İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Göğüs Hastalıkları ABD Öğretim Üyesi
- Anne Bana Kerpeteni Getir!

OSMANLI PADIŞAHLARININ YAŞAMLARINDAN KESİTLER, HASTALIKLARI ve ÖLÜM SEBEPLERİ

Herşey dünyanın en eski ve saygın tıp dergilerinden biri olan "The New England Journal of Medicine"de okuduğum 18. yüzyılın sonunda ölen Amerika Birleşik Devletleri Başkanı George Washington'un hastalığı ile ilgili yazıyı

okumamla başladı. Bu yazıda, Washington'u 24 saatten az bir sürede öldüren hastalığın belirti ve bulgularından yola çıkılarak ölüm sebebinin "Akut Epiglotitis" denilen gırtlığın üst kısmındaki epiglot kapağın ani bir şekilde iltihaplanarak şişmesi ve soluk borusunu kapaması olduğuna karar veriliyordu.

Ben de her Türk gibi Osmanlı Tarihine ilgi duyuyordum. Padişahların ölüm sebepleri hakkında söylenenlerin çoğunda, isyan sonunda tahttan indirilerek öldürülme, zehirlenme ön plandaydı. Elimizde hükümdarların sağlık sorunları ve ölüm sebeplerini olduğunca detaylı anlatan bir kitap yoktu. Bunun üzerine sultanların yaşamlarında ilginç bulduğum kesitleriyle birlikte sağlık sorunlarını içeren bir kitap yazmaya karar verdim.

Yazılacak kitaba bilgi toplayabilmek için başvurduğum ulusal kaynakların

başında çok değerli tarihçilerimizden İ. Hakkı Uzunçarşılı, Enver Ziya Karal, Yılmaz Öztuna ve İlber Ortaylı ön sırayı alıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli süreçlerinde İstanbul'da yaşamış olan Alphonse De Lamartine ve Dimitri Kantemir'in eserlerinden de yararlandım. Ayrıca, anı tarzında kaleme alınmış olan Evliya Çelebi ve Aşık Paşaoğlu Tarihi isimli kitaplardan da faydalanmaya çalıştım.

Elime geçen ona yakın yabancı eserlerin tümünde ortak kaynak F. Babinger, J. Hammer-Purstell isimli tarihçilerin kitapları ve Osmanlı döneminde İstanbul'da yaşamış olan yabancı ülke elçilerinin anılarıydı. Bu nedenle kitapların içerikleri birbirine paralel idi. Yerli ve yabancı kaynaklardan elde ettiğim bilgileri, bugünkü tıbbi bilgilerin ışığında değerlendirerek bir sonuca varmaya çalıştım.

Kitabı hazırlarken benliğimde önemli değişiklikler olduğunu itiraf etmek zordayım. Tarihi çok daha fazla sevdim. Bana göre, tarih yalnız ilköğretim ve liselerde okutulan bir ders olmaktan çıkmalıdır. Tarih üniversitenin her dalında okutulmalıdır. Günümüzde diğer bilim

dallarında olduğu gibi tarih biliminde de, ekonomi, sosyal, kültürel ve sağlık gibi, özel uzmanlık dalları olmalıdır, diye düşünüyorum.

Bu kitabın dizgi ve basımındaki titiz çalışmalarından dolayı Bilimsel Tıp Ya-

yınevi'nin değerli yönetici ve çalışanlarına teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Yararlı olması dileğiyle...

Prof. Dr. Y. İzzettin BARIŞ
Kasım 2002, Ankara

Yaşamın Kırılma Noktasında YOĞUN BAKIM HASTALARI

Yaşamı tehlikeye giren ve normal serviste takip ve tedavisi çok zor olan her yaşta hastaların takip edildiği yoğun bakım sakinlerinin çoğu yaşlı kişilerdir. Benim "Yaşamın Kırılma Noktasında Yoğun Bakım Hastaları" isimli kitabı yazmamda en büyük etken bu olmuştur.

Tıpta en büyük gelişmeler kalp hastalıkları alanında olmuştur. İnsanları yaşamın kırılmasına götüren hastalıkların ön sırasını kalp ve damar hastalıkları aldığı için kitapta bu bölüme ağırlık verilmiştir.

Yoğun bakımda yatan orta ve ileri yaşta hastalara bakıldığında çoğundaki

hastalıkların önlenebileceği anlaşılır. Kalp ve damar hastalıklarının ortaya çıkmasında, hareketsiz bir yaşamın, kilo alma, sigara içme ve kolesterol yüksekliğinin risk faktörleri olduğu biliniyor. Öte yandan nefes darlığı ve solunum yetmezliği yüzünden yoğun bakıma girenlerin çoğunda sigara içme hikayesi vardır. Bu nedenle, kitabın kalp ve akciğer hastalıkları bölümünde sigaraya önem verilmiştir.

Yoğun bakım çalışanlarına göre, burası Azrail'in vatanıdır. Yoğun bakımın iki kapısı vardır. Yeni gelenlerin ve buradan kurtulanların normal servise gönderildiği A kapısı ve morga açılan B kapısı. Aslında C kapısına da ihtiyaç vardır. Burası önemli hasarla çıkabilen, düzelmesi mümkün olmayan, bakıma ihtiyacı olanların kapısıdır.

Yoğun bakım üniteleri sevimsiz yerlerdir. Kimse oraya gitmek istemez. Bilinci yerinde olan hastanın, yoğun bakıma gönderirken "Orada tedaviniz buradan çok daha iyi yapılacaktır. Sağlığınızın güvencesi için sizi oraya gönderiyoruz. Durumunuz düzeler düzelmaz tekrar eski yerinize geleceksiniz" demenize inanmadığı donuk bakışlarından belli olur. Orada yatanlar da her yanına gelene "Ne zaman yukarı çıkarılacağım" diye sorar durur.

Kitabın hazırlanmasında; kalp hastalıklarının değerlendirilmesinde Dr. Ayhan Yiğit, beyin hastalıklarının değerlendirilmesinde Dr. Hızır Alp ve Sümer Güllap'ın değerli yardımları olmuştur. İlginç hastaların seçiminde başta Safiye Burma olmak üzere yoğun bakım elemanlarından Sedat Aslan, Filiz Demirbaş, Ayşe Dağtekin, Handan Turan ve Şerife Efe hemşirelerin büyük katkıları olmuştur. Bu isimsiz kahramanlardan çok şey öğrendiğimi itiraf etmeliyim.

Kitabın "Yeniden Hayata Dönenler Ne Dediler?" bölümündeki fotoğrafları çeken Serpil Aytemiz ve Ali Aytemiz'e teşekkür ederim.

Bütün kitaplarımda olduğu gibi bu kitabın da tashihini üstlenen, hatalarımı düzelteren Dr. Gülseren Kaya'nın yardımlarını unutmam mümkün değil.

Halk arasında geçerli bir söz vardır. "Allah kimseyi hakim ve hekim eline düşürmesin, onları da eksik etmesin". Bunun benzeri yoğun bakım için de geçerlidir.

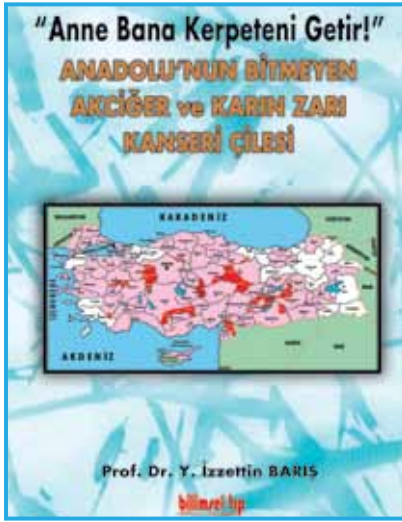
"Allah kimseyi oraya düşürmesin ama yoğun bakımı da hastanelerimizden eksik etmesin. Oraya girenler de aynı kapıdan çıkınsınlar".

Prof. Dr. Y. İzzettin BARIŞ
1 Şubat 2004

Karain Faciası

ANADOLU'NUN BİTMEYEN AKCİĞER ve KARIN ZARI KANSERİ ÇİLESİ

Bu kitap 73 yıllık yaşamımın, bana göre en önemli kesimi olan üniversite öğretim üyeliği dönemini aksettirmektedir.

Yükseköğretim kurumunda çalışan öğretici ve eğitimcinin en önemli görevi araştırma yapmaktır.

Ben araştırmayı Hacettepe Üniversitesi Hastanesi'ne terminal dönemde gelmiş hastalarda ve onuncu köy sakinleri dediğim deney hayvanları laboratuvarında yapmak yerine kırsal alanlarda yaşayanlarda yapmayı tercih ettim. Aslında hastanede benim bölüm için servis de yoktu!

Ülke genelindeki çeşitli güçlükler rağmen, başarılı olmamda en önemli etken, çalışkan, güçlüklerden yılmayan, fedakâr, içi insan ve yurt sevgisi ile dolu kişilerden kurulu bir ekibin başında olma şansıdır.

Kitabı okuyanlar, araştırmaların yürütülmesinde, resmi kuruluşların katkılarının yok denecek kadar az olduğunu göreceklere. Çalışanların ve çevrenin sağlığını ilgilendiren, sadece ülkemizde değil, batı âleminde de büyük ilgi gören gayretlerimizin ne yazık ki karşılığını göremedik. Bunun sebebinin de şimdiye kadar anlamış değilim. İçimdeki burukluğu okuyucularıyla paylaşarak biraz olsun teselli bulmak istedim.

Kitabın içeriğinde hiçbir abartma ve hayal ürünü yoktur. Hepsisi gerçektir.

Okurken birçok çelişkiler dikkati çekecektir. İyinin, güzelliğin, fedakârlığın, çalışkanlığın yanında; kötülüğün, çirkinliğin, kıskançlığın ve tembelliğin bir arada olması güzel ülkemizin bugüne kadar gelen bir özelliği değil midir?

Kitabın yazılmasını teşvik eden ve hazırlanmasında yardımcı olan klinik arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Onlarla çalışmaktan onur duydum ve başarılarının benden sonra da devam etmesini bekliyorum.

Kitabın içine 1994 yılında basılmış olan "Bu doktoru rehin alalım isimli" kitabımdan bazı kısımlar alınmıştır. Amacım, eski kitabı okumayanları bilgilendirmek ve yeni yaşanan olayları birlikte anlatmaktır.

Prof. Dr. Y. İzzettin BARIŞ

KARAIN FACIASI

"Karainliler'in önce göğsü ağrır. Sonra omuzu düşer ve ölür"

İç Anadolu'nun yirmiyeye yakın köyünde yaptığımız çalışmalar kliniğimizin adının kanser araştırmacı olarak çıkmasına sebep oldu. Yurdun çeşitli yörelerinden mektuplar almaya başladık. Bunların dışında bir gün Dr. K. Özerkan ilginç bir teklif getirdi. 1960'lı yıllarda bir başka hastanede çalışırken, Sağlık Bakanlığı onunla birlikte iki arkadaşını Nevşehir'in Ürgüp ilçesinin Karain köyüne inceleme için göndermiş. Köyün muhtarı, bakanlığa bir dilekçe ile başvurarak köylerinde çok kanser vakası olduğunu bildirerek yardım istemiş. Karain'e vardıklarında, beldenin havasını, suyunu temiz bulmuşlar ve köylülerin konuyu abarttıklarını sanmışlar. İddianın asılsız olduğunu raporla bildirmişler ama gönülleri rahat değilmiş. Dr. Korkut, bu yüzden Karain'e gitmemizi önerdi (Resim 16A,B).

Karain köyü muhtarına mektup yazarak, hastaneye davet ettim ve gelirken de iddiasını destekleyecek rapor, evrak film gibi şeyleri de birlikte getirmesini istedim. Çok geçmeden muhtar çıktı. Uzun boylu, yanık tenli, kemer burunlu, sert bakışlı biriydi. O anda yıllar önce gördüğüm Elia Kazan'ın "Viva Zapata" isimli filmindeki Emiliano Zapata aklıma geldi. Muhtar isminin İlyas Yiğit olduğunu söyledikten sonra, köyünde çok kanser olduğunu bildirdi ve "Siz de bize inanmayabilirsiniz diye, sağlık memuru ile birlikte bir de hasta getirdim" dedi. Sonra gözüyle sağlık memuruna durumu anlatmasını işaret etti. Mehmet Türkkan, isimli sağlık memuru, dersini iyi ezberlemiş öğrenci gibi olayları anlattı. Köyde sağlık ocağı 1970 yılında kurulmuş. Bu tarihten sonra, sağlık ocağına bağlı ölüm, doğum kayıtlarını gayet düzenli bir şekilde tutmuş. Sekizyüz nüfuslu köyde her yıl ortalama 12-15 kişinin öldüğünü, buna karşın 3-5-7 km uzaklıktaki Karacaören, Boyalı, Kar-

Resim 16A. Göreme haritası: Karain, Tuzköy ve Sanlıdır köylerinin yerleri.

Resim 16B. Karain köyü.

lık köylerinde ölenlerin çok az olduğunu dile getirdi. Hasta olanların çoğunun komşu il Kayseri'deki verem hastanesinde, birkaç tanesinin Ankara'daki Sanatoryum'da veremden tedavi gördüklerini, ancak verem ilaçlarını düzenli almalarna rağmen öldükleri için teşhislere inanmadığını söyledi. Bir kadın hastanın da Hacettepe'de yattığını ilave etti. Birlikte gelen 40 yaşlarında B.K'yı muayene ettim. Sağ tarafındaki akciğerinde su vardı. O da verem tedavisi altında olmasına rağmen iyileşmemişti. Hastayı yatırdık ve kısa zamanda teşhis edildi. Akciğer zarı kanseri, yani mezotelyoması şüphesi vardı. Bu hastalık, bize köylülerin asbest ile temaslı olabilecekleri fikrini verdi. Daha önce bizde yatmış olan Karainli kadının dosyasını çıkarıp inceledik. Orta yaşlı bir kadın, hikayesinde, baba ve amcasının akciğer, bir kardeşinin de mesane kanserinden öldüğünü söylemesine rağmen kimse üzerinde durmamış. Sanatoryum'da yatan hastaların dosyalarını bulup inceledik. Hepsinin akciğerlerinde su varmış ve başlangıçta tüberküloz teşhisi ile tedavi görmüşler.

Esas sorun Kayseri'deki tüberküloz hastanesinde yatan hastaların dosyalarını incelemektir. Onun da kolayını bulduk. Klinikte staj gören öğrencilerin içinde, sinsiz tavırlı, kliniğe gelip gelmediği belli olmayan sarışın bir öğrenci vardı. Sabahları daıma geç gelirdi ve akşamdan kalma hali olurdu. Mazereti her zaman hazır. Ya annesini garda beklemiş, tren geç gelmiştir ya da buna benzer bir şey. Kolay baş edilebilecek birisi değildi. Onu kliniğe zincirle bağlamak lazım. Adamın tıpla ilgisi yok. Belli ki mezun olduktan sonra başka iş yapacak. Cinliği dolayısıyla arkadaşları *"Komser Colombo"* diye isim takmışlar. Onu odama çağırdım. *"Bana bak Colombo. Senin durumun kritik. Stajın yanabilir. Ancak bu vereceğim görevi yaparsan kurtulursun. Yarn otobüsle Kayseri'ye gideceksin. Görevin Verem Hastanesi'nde ve şu listede isimleri yazılı hastaların dosyalarını, filmlerini ne varsa geçici bir süre için alıp bize getireceksin. Bu dokümanları alırken senden senet, nüfus kağıdı, ehliyet vs. isteyebilirler. Bu senin soru-*

nun. Sana üç gün süre tanıyorum. Bir işe yara!", dedim. Hemen kayboldu ve bir gün sonra elinde birçok dosya ile geldi. Bu işi nasıl yaptığını sordum. Gittiği zaman hastanede hiç doktor görememiş. Doğrudan arşiv memurunu görüp ona benim selamımı söylemiş. Memur beni tanıyormuş ve onu çok sevmiş. Hastalara ilgisi dolayısıyla çok da takdir etmiş. *"Aferin hep böyle hastalara yakınlık göster"*, demiş. Ona hemen sordum:

- Dosyalarna bakabildin mi?
- Baktım.
- Teşhisleri neymiş?
- Tüberküloz.
- Bu devirde tüberkülozdan adam ölür mü?
- İyî bakılmaz ise tabii ki ölür! dedi.

Yol ve yemek parası gibi masraflarını ve geriye kalan iki günlük iznini de istemeyi unutmadı. Gelen yirmiyeye yakın dosyayı hemen inceledik. Hastaların yarısı kadın, yarısı erkek, orta yaşlı ve akciğerlerinde su birikmesinden dolayı yatırılmış. Tüberküloz tedavisi uygulanmasına rağmen su birikiminde azalma olmamış, aksine artmış. Hiçbirine de kesin olarak verem teşhisi konulmamış. Sağlık ocağı kayıtlarına göre, taburcu olduktan ortalama bir yıl sonra ölmüşlerdi. Görünüşü bu hastaların veremden öledikleri yönündeydi. Zira, akciğerde su birikmesi ile seyreden verem hastalarının yansından fazlası hiç tedavi görmese bile kendiliğinden iyi olabiliirdi. Karain'e mutlaka gitmemiz gerekiyordu. Haritaya baktık, köy Ankara'dan 320 km kadar bir uzaklıktaydı.

1975 yılının Ekim ayında, üç uzman arkadaşım, üç teknisyen ve MTA'dan jeolog A. Göktepe'li ile birlikte hareket ettik. Yolculuğumuz çok neşeli geçti. Köyde mezotelyoma denilen akciğer zarı kanseri olduğuna göre yörede asbest bulunmalı diye düşünüyorduk. Saat 11 sulandırın Karain yoluna saptık. Girişte solda patates ve soğan tarlaları ve arkada süzülerek akan bir dere vardı.

Tarlalarda kamburu çıkmış vaziyette çalışan kadınlar zaman zaman başlarını kaldırıp bize bakıyorlardı. Belli ki bizi bekliyorlardı. Sağ tarafta rastgele yığılmış beyaz taş kümeleri bulunuyordu. Köyün hemen girişinde, kerpiç gibi kayalardan yapılmış eski binalar başlıyor. Bunların çoğu genişçe bir tepenin yamacındaki oyuklarla irtibatlıydı. Biraz daha ileride siyah renkli oyukların da bulunduğu peri bacaları görüldü. Köy, ana bir yolla ikiye ayrılmış durumda, evlerin çoğu sağ tarafta. Solda, okul, büyük bir cami, mezarlık, sağlık ocağı ve kooperatif binası bulunuyor.

Karain, alıştığımız Anadolu köyleri gibi yoksul değil. Hali vakti yerinde bir görünüşü var. Köy meydanında iki binek otomobil, iki minibus, bir tane otobüs ve iki tane de kamyon vardı. Köyün orta yerinde büyükçe bir kahve, onun biraz ilerisinde Atatürk büstü ve kütüphane görünüyor.

Köylüler kahvenin önünde bizi bekliyorlardı. Biraz sonra caminin hoparlöründen geldiğimiz duyuruldu. Anadolu köylülerinin kendine has herkese ayrı ayrı hoş geldiniz merasiminden sonra çaylanımız söylendi. Etrafımızı saran insanların çoğu orta yaşlardı. Yaşlı sayısi belirgin derecede azdı. Delikanlılar ise biraz ötede ayakta, ayrı bir grup halinde bizleri seyrediyorlardı. Köyün adını nereden geldiğini sordüğümüzda bir kısmı, *"Köyün yaslandığı tepenin içindeki siyah renkli oyuklardan geldiğini"* bir kısmı da *"Karn ağrsının kusala kusala Karain'e dönüştüğünü"* söyledi. Bir kısmına göre de, köy aslında Rumlardan kalmıştı ve *"Karen"* ismindeki bir kadından geliyordu. Köydeki sağlık sorununu bir de köylülerin ağzından dinlemek istedik. Herkes sırası gelince bildiklerini çekinmeden dile getiriyordu. Bunların hemen hemen tümü hastalıkla ilgili çok ilginç gözlemlere dayanıyordu. Öğretmen *"Karainlilerin önce göğsü, sonra karnı ağrı, omzu düşer ve ölür"*, dedi. Yaşlı bir köylü, *"Babasının karnının su ile dolu olduğunu ve bunun için yaylı bir araba ile 70 km uzaklıktaki Kayseri'den çok meşhur bir doktor çağırdıklarını, bu doktorun hastanın karnından yarım teneke su aldığını ve bunun için de 10 al-*

tın istediğini, bu parayla o devirde bir tarla alınabileceğini söyledi. Suyun kısa bir sürede tekrar biriktiğini ve amcasının bir ibrik ucunu sıvrılarak suyu tekrar aldığını" anlattı. Bir başkası övünerek, *"Benim emim kendi suyunu kendisi alırdı"* dedi. Yakında eşini kaybeden bir köylü, *"Kayseri'li doktorlar bizim sayemizde zengin oldular"*, diyerek doktorlara olan öfkesini belli etti. Herkesin *"Takalak"* diye seslendiği birisi, *"Bu hastalık azgın bir kurt gibi. Her sene köye gelir, 10-15 kişiyi götürür, geriye kalanlar sırasını bekler"* dedi. Bir başkası sosyal sorunu dile getirdi. *"Başka köyler ne bize kız veriyorlar ne de kız alıyorlar"*.

Konuşmalar içimizi kararttı. Hastalığın mezotelyoma olduğu aşikar. Muhtarla şöyle bir köyü dolaşalım dedik. Bu arada jeolog arkadaşımız, elinde özel çekici ile köyün içinden ve civandan taş, top rak örnekleri alıp bunları incelemek için bizden ayrılmıştı. Köyün mezarlığı büyük ve bakımlıydı. Mezar taşlarındaki yazılardan en çok *"Can", "Gürbüz", "Süllü", "Doğan", "Ülkü"* ailesinin kayı verdigi belli oluyordu (Resim 17). Bir de komşu köylerin durumunu görelim dedik. Karlık köyü, Karain'den 4 km kadar uzaklıktaydı. Veysel öğretmenden köyde kanser hastalığı olmadığını öğrendik. Köyün mezarlığının küçük olması da onun sözlerini doğruluyordu. Karain köyünün bulunduğu vadinin ucunda, ondan birkaç km uzaklıkta Yeşilöz köyüne gittik. Köy muhtar Şerife isimli bir hastaları olduğunu söyledi. İlyas gülerek söze karıştı. *"O Karainli'dir. Bizim köyün delikanlılarını beğenmeyip buraya gelin geldi"*, dedi.

Karain'e döndüğümüzde kahvede jeolog Asım ile karşılaştık. Bana;

- İzzet ağabey, bu köyde asbest yok!
- Emin misin?
- Çok eminim. Zaten böyle bir jeolojik yapıda asbest bulunmaz. Bölge tuf denilen volkanik kayalarla örtülür.
- İyî de mezotelyoma nasıl meydana geliyor? Ya bizim teşhisimiz yanlış ya da seninki! dedim.

Resim 17. Karain köyünün 1911-1990 yılları arasındaki mezarlığı. Değişiklik yok.

Hacettepe'den gelen ekip hemen sağlık ocağında çalışmaya başladı. Teknisyenler, portatif röntgen makinesini kurmuşlar, yirmi yaşın üzerindeki köylülerin filmini çekmekteydiler. Filmler, sağlık ocağının bahçesine gerilmiş çamaşır iplerine asılarak kurutuluyordu. Filmlere şöyle bir göz attım. İçlerinde bazılarının hastalıklı olduğu belli oluyordu. Dr. Mustafa Özesmi'ye durumu sordum. "Ağabey, burada bu hastalıktan var. Şimdiye kadar üç tane gördüm" dedi. Onun kadar hastasını seven, hasta bakmaktan yılmayan ve sağlam teşhis koyma yeteneği olan bir doktora şimdiye kadar rastlamadım. "Kesiş teşhis için biyopsi alalım", dedim. Yandaki odada başka bir uzman arkadaşım Dr. Figen Batman, kadınlar tarafından ablukaya alınmış durumda. "İşler nasıl gidiyor Figen?" dedim. "İyi gidiyor. Kadınların hepsi 'Dallarım ağrıyor' diye yakınıyorlar" dedi. Ona "Tarlada sabah akşam çalışan kadınların kolları ağrır", dedim.

Asım ile durumu tekrar değerlendirdik. Köylüler asbesti, asbestli kayaların altından köye gelen sudan almış olamazlar mıydı? Yer altı suları, derindeki asbestli kayaların üzerinden geçen asbesti de beraberinde getirebilir diye düşündüm. Ancak su da asbest bulunması sorunu çözemezdi. Zira, asbest ancak solunum yolu ile alındığında hastalık yapabiliyor. Sindirim sistemi ile bedene girdiğinde hastalık yapmamaktadır. İçinde asbest bulunan su ile yıkanan çamaşırlarda takılı kalan asbest lifleri dolaylı yollarla akciğerlere gidebilir. Ancak açıklamada güçlük çektiğimiz başka bir durum da vardı. Biz şimdiye kadar yirmiye yakın köyde araştırma yapmıştık. Asbestle iç içe yaşayan köylülerde dahi bu kadar yoğun kanser görememiştik. Kanser neden olan başka etkenler de var mı? diye düşünmek zorundaydık.

Köylüler genel olarak kanser hastalığına sebep olan etkenin içtikleri suda olduğuna inanırlar. Kullandıkları su kaynaklarını yerinde görmek istedik. Yaşlı bir köylünün refakatinde yola çıktık. Tarlaların alt kısmındaki dereye indiğimizde birçok yerde kaynak suları olduğunu gördük. Yaşlı köylü, pınar başında kana kana su içen genci işaret ederek, "İşte bizi kanser yapan budur. Tarlada çalışırken terliyoruz. Terli, terli su içince tabii insan hasta olur", diye fikir yürüttü. Nedenise, hastanede bize başvuran hastaların çoğu, hastalıklarının bir üşüme ile başladığını söylerler. Köyün alt ucunda büyük bir su kuyusu vardı. Buradan Karain'in üç ana çeşmesine su dağıtılmış ve bu su kap, kacak ve çamaşır yıkamak için kullanılmış. Kuyunun demir kapağı açılınca, içinde bir metreye yakın bir yılanın keyifli yüzmekte olduğunu gördük. Demirci Osman bizimle birlikte olan delikanlıya;

- Yeğenim, bizim eve git ve benim çifteyi al getir. Şunu vuralım da, doktorlarımızı akşam yemeğinde ziyafet verelim!, dedi.

Yılan Latin dilinde "Serpentine" diye anılır. Beyaz asbest kayalar da yılan gibi kıvrımlı olduğu için "Serpentine" minerali olarak isimlendirilmiştir. Düşmanı bulmuştuk! Osman da çifte ile onu öldürecekti (Resim 18).

Resim 18. İsveçli Dr. Gunnar Hillerdal'ın çektiği resim. Demirci Osman "Dr. İzzet Banış bize o kadar kötülük yaptı ki onu öldürmeye bir tüfek yetmez demişti".

Sağlık ocağındaki çalışma akşamın geç saatlerine kadar sürdü. Akşam yemeği için muhtarın evine davet edildik. İlyas'ın eşi Zehra eskilerin "Osmanlı kadını" deyimine uyuyordu. Bize nefes bir ziyafet verdi. Sofrada her şey vardı. Ev sahibinin kızı, gelini etrafımızda pervane gibi döndüler. Yemeklerin güzelliğinin yanında, masanın düzeni, ortalığın temizliğine diyecek yoktu. Kahvemizi içip evden ayrılırken Zehra, kulağıma eğildi ve eliyle sırtının sağ tarafını göstererek, "Ne zamandan beri burası ağrıyor. Beni sen muayene edeceksin. Bizim 'Süllü' sülalesinde de çok hasta var", diye tembilleledi.

Yemekten sonra, sağlık ocağının sekreteri olan, bize gerçekten çok yardımı dokunan Mustafa Kuş'un evinde toplandık. Mustafa sazını konuştu, Takalak'ın oğlu Piltirgen Mehmet türküler söyledi. Toplantı neşe içinde geç vakte kadar devam etti. Yörenin "Cemalim, Cemalim, Aslan Cemalim" türküsü ile bitti.

Sağlık ocağındaki çalışma ertesi gün de aynı hızla devam etti. 200'e yakın kişi muayene edildi, filmleri çekildi. Revirin önünde-

ki çamaşır ipini filmler doldurmuş durumda. Piltirgen Mehmet, sevecen fakat herkese takılan, laf atan bir delikanlı. Laf altında kalmıyor ve espri ile karışık küfürlerle verdiği cevaplar karşısında bulunan kişiyi müşkül duruma sokuyordu. Bu durum etrafındakilerin hoşuna gidiyordu. Büyük, küçük aldırığı yok. Bir aralık bahçedeki filmlerin üzerindeki isimleri okuyarak yanındakilere bilgi verdiğini gördüm! "Behiye Teyze'nin işi bitik! Demirci Osman'ın sağ tarafı gitmiş! Mehmet Emmi'nin sol kanadı gitmiş. Babamın filmi bomba gibi!" Onunla en çok çekişen Demirci Osman, kulağıma "Şuna bir doktorluk numarası yap da sustur!" dedi.

Mehmet'in yanına giderek, "Bana bak Mehmet filmlere dokunma", dedim. "Ne olur dokunursak? Yemiyoruz ya!" "Sen ne anlıyorsun filminden?" "Siz doktor olduğunuz da ne oldunuz yani! Şimdiye kadar kime yardım ettiniz? Bizim köyde kim doktora muayene olmuştusa hepsi gitti. İşiniz gücünüz para kazanmak!" Onunla baş etmek zor. Bir söylüyorsunuz, beş işliyorsunuz. Cebinde taşı hazır! Üstelik köylüler de onun söylediklerini beğeniyorlar ve destekler görünümündeler. Sağlık ocağına girdim ve Mehmet'in henüz muayene olmadığını tespit ettim. Odaların birisine geçip, hasta muayene eder gibi yaptım ve bir müddet sonra onun sırasının geldiğini bildirdim. Kollarını sallaya sallaya odaya girdi. "Beni niye çağırдың? Görmüyor musun aslan gibiyim", dedi. "Uzatmadan masaya çık ve soyun!" dedim. Muayene bittikten sonra, "Yahu sen hiç görüldüğün gibi değilsin. Çiğerlerinin birisi gitmiş! Şimdiye kadar neredeydin? Ona, buna laf yetiştirmekten zaman bulamadın herhalde!" dedim. "Benim bir şeyim yok. Sen önce kulaklarını temizlet ondan sonra doktorluk yap" diye cevap verdi. "Kimin haklı olduğu biraz sonra ortaya çıkar" deyim film odasına gönderdim. Röntgeni çeken teknisyen Hacı'ya Mehmet'in filminin sadece yarısını banyo etmesini ve bu şekilde bir tarafın beyaz çıkmasını tembille ettim. Bir süre sonra Piltirgen'in filmi de çamaşır ipine asıldı. Teknisyen Hacı görevini çok iyi yapmıştı, filmin bir tarafı sanki akciğerlerde su varmış gibi bembeyazdı. Mehmet filmleri tekrar

Tüberküloz Tarihi

Bana Türkiye’de veremin tarihi ile ilgili yazı yazma görevi verildiği zaman, nereden başlayacağım diye düşündüm. Osmanlı’dan mı yoksa, Türkiye’den mi? Zira, verem gibi, asırlar boyu milyonlarca insanın ölmesine sebep olan bu hastalık, 600 yıllık Osmanlı İmparatorluğu’nun, en modern görüşlü padişahı olan, İkinci Mahmut’un annesi, analığı, kendisi ve oğlu Abdülmecit ve onu takip eden sultanların hemen hemen hepsi bu hastalığa yakalanmıştır. Verem hastalığının annesinden alması çok muhtemel olan İkinci Mahmut (1808-1939) 14 Mart 1927 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane

adıla Askeri Tıp Okulunu açmıştır. Ondan önceki dönemlerde doktorların çoğu, müslüman olmayan Ermeni, Rum, Musevi idi. Bunlar, İtalya, Avusturya, Fransa ve Almanya’da tıp eğitimi gördükten sonra İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerde hekimlik yapıyorlardı. Sarayın doktorluğunu onlar üstlenmişti. Türk doktorlarının devreye girmesi, tüberkülozlu olan Abdülmecid’in hekimliğini yapan saray hekimi, Kostantin ve Zoğrafos isimli hekimler idi. Hekimlik çok para ve paşalık ünvanı kazandıran bir meslekti. Abdülmecit’in verem hastalığını onlar üstlenmişti. Padişahın gün geçtikçe zayıfladığını gören

Türk doktorları onun hristiyan olan doktorlarını (Konstantin ve Zagrofulos) sıkıştırarak padişahın hastalığını öğrenmek isteyince, aldıkları cevap “Padişahın ciğerleri iyi, iç organları sağlam. Kendisi başka doktorlara görünmek istemiyor” idi. Bu yanıt Türk hekimlerini tatmin etmemişti. Sonunda Türk hekimleri konsültasyon yaparak bir rapor sunmuşlardı. Sultanı muayene eden eden Türk Hekimleri, “Sultanın akciğeri teverüm ile (verem mikrobu kaparak) tüberkül peydah etmiş ve üst taraf bütün bütün bitmiş” şeklinde rapor vermiştir.

Tüberküloz Tarihi

Y. İzzettin BARIŞ

Hacettepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Göğüs Hastalıkları Anabilim Dalı, Ankara

Giriş

Bana Türkiye’de veremin tarihi ile ilgili yazı yazma görevi verildiği zaman, nereden başlayacağım diye düşündüm. Osmanlı’dan mı yoksa, Türkiye’den mi? Zira, verem gibi, asırlar boyu milyonlarca insanın ölmesine sebep olan bu hastalık, 600 yıllık Osmanlı İmparatorluğu’nun, en modern görüşlü padişahı olan, İkinci Mahmut’un annesi, analığı, kendisi ve oğlu Abdülmecit ve onu takip eden sultanların hemen hemen hepsi bu hastalığa yakalanmıştır. Verem hastalığının annesinden alması çok muhtemel olan İkinci Mahmut (1808-1939) 14 Mart 1927 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane adıyla Askeri Tıp Okulunu açmıştır. Ondan önceki dönemlerde doktorların çoğu, müslüman olmayan Ermeni, Rum, Musevi idi. Bunlar, İtalya, Avusturya, Fransa ve Almanya’da tıp eğitimi gördükten sonra İstanbul, İzmir gibi büyük şehirlerde hekimlik yapıyorlardı. Sarayın doktorluğunu onlar üstlenmişti. Türk doktorların devreye girmesi, tüberkülozlu olan Abdülmecid’in hekimliğini yapan saray hekimi, Kostantin ve Zoğrafos isimli hekimler idi. Hekimlik çok para ve paşalık ünvanı kazandıran bir meslekti. Abdülmecit’in verem hastalığını onlar üstlenmişti. Padişahın gün geçtikçe zayıfladığını gören Türk doktorları onun hristiyan olan doktorlarını (Konstantin ve Zagrofulos) sıkıştırarak padişahın hastalığını öğrenmek isteyince, aldıkları cevap “Padişahın ciğerleri iyi, iç organları sağlam. Kendisi başka doktorlara görünmek istemiyor” idi. Bu yanıt Türk hekimlerini tatmin etmemişti. Sonunda Türk hekimleri konsültasyon yaparak bir rapor sunmuşlardı. Sultanı muayene eden eden Türk Hekimleri, “Sultanın akciğeri teverüm ile (verem mikrobu kaparak) tüberkül peydah etmiş ve üst taraf bütün bütün bitmiş” şeklinde rapor vermiştir.^{1,2}

Abdülmecid’in hareminde bulunan, 18 kadının yarısı tüberküloz olup çocuk yaşta Kafkasya’dan göç etmiş, esir pazarlarında satılmış kızlardı. Göç sırasında karşılaşılan zor şartlar, bakım eksikliği, beslenme zorluğu, olan tüberküloza yakın hale getirmişti. Son padişah olan Vahdetdin San Roma’ya sığındıktan sonra, orada öldü. Onu takip eden İtanyan doktor, ölüm sebebinin koroner arter hastalığı olduğunu, ancak sağ akciğerinin tüberkülozdan tahrip edilmiş olduğunu (destroyed lung) rapor etmiştir.³

Verem hakkında en değerli tarihi kitaplar, Rönesans devrimi yaşamış ülkelerden gelmiştir.⁴⁻¹⁰ Bunların en önemileri,

- i. Laennec R.H. A treatise on Diseases of the chest and Mediastine Auscultation, Translated by Forbes (London, 1927).
- ii. Dr. Thomas Dormandy tarafından yazılmış olan A History of Tuberculosis. THE WHITE DEATH the Hamledon Press, 1999, London.
- iii. Daniel TM. Captain of the death. The story of tuberculosis. University.
- iv. Dubos R. And J. Press, London, 1999. The White Plaque. Tuberculosis, Man and Society. London 1953 Press, London, 1999.
- v. Haggard A. The Doctor in History. Dorset Press. New York, 1989. Sayfa. 332-335.
- vi. Nikiforuk A. Mahşeret dörd adlısı. İletişim Yayınları, İstanbul 2001. Sayfa 165-186.

Aceves-Avila ve arkadaşlarının Meksika’da 16. yüzyılda yaşamış Amerikan Yerlileri’ne ait, 443 iskelette, romatizmal hastalıklar yönünden yapıldıkları araştırmada 19 pot hastalığı (omurga kemikleri verem) görmelerine karşın Gut görülmemiştir.¹¹

Osmanlı İmparatorluğu’nun son kırk yılında Türkiye’nin Tüberküloz Tarihi hakkındaki en önemli yazı Ekrem Kadriyat tarafından kaleme alınmış ve Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi’nde (1979: 10; 273-284) çıkmıştır.^{12,13} Yener de son yıllarda Dünyada ve Osmanlı-Türkiye’de verem hakkında gelişmeleri, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisinde özetlemiştir.^{13,14}

Benim Tüberkülozla ilgili, 1956 yılında Kasımpaşa Deniz Hastanesi’nde İntörn olarak çalışırken, başlaştım. Sağlık Kurulunda çürük raporlarında (Kekemelik, Optik Nöritis, Gece Kuruğu gibi) maraza çıkardığım için, hastanemin en üst katındaki 100 yataklı Tüberküloz servisine gönderilerek cezalandırılmıştım. Roman aradan, Türkiye’de ilk kez Deniz Kuvvetleri birliklerinde Verem Tarama görevi ile Antalya Mayın Gemisi’ne tayin edilmiştim. Uzman olarak 1967 yılında aynı hastaneye tayin olduktan sonra da, güya çok değerli birisi olduğumdan daha hızlı terfi etmek amacıyla (benden rütbece büyüklerim önerilenle), Deniz Altı Filosu’na gönderildim.¹⁵ Dünyada ilk kez Deniz Altı Filosu’na bir Göğüs Hastalıkları Uzmanı tayini! Bunların hepsi benden kurtuldukları için sevindiler. Aslında en kazançlı olan da bendim. Neden mi? Benim gövdüğüm tüberkülozlu hastalar, 3 yüzyıl önceki doktorlara benzeyordu! Akciğerinde son derece büyük kavite olan, ağzından, yoğun kan gelen, hemoptizilli hastalar vardı.

Önce dış kaynaklı kitaplardan yararlanarak dünyada tüberküloz, sonra da Türkiye’de Tüberküloz Tarihi ile alabiliriz.

Dünyada Tüberkülozun Tarihi

İnsanlık tarihi kadar eski bir tarihi olan tüberküloz ya da verem hakkında ilk bilgiler Milattan üç bin yıl önce Nil nehri kenarındaki Dra Abu-El Naga isimli kasabada yaşamış olan ve kâmil haligim çıkarak ölen genç bir kızdan öğrenilmiştir.⁶ M.Ö. binyılda yaşamış olan rahip Nesperchan’ın mumsayında Fot apesi denilen vertebra tüberkülozu görüldüğü ortaya çıkarılmıştır.^{6,7} Günümüzden 2500 yıl önce Bodrum’un karşısındaki Kos adasında yaşamış olan Hippocrates’in kitabında verem daha çok 18-35 yaşlarındaki kişilerde görüldüğü yazılır.⁸

Aceves-Avila ve arkadaşlarının Meksika’da XVI. yüzyılda yaşamış Amerikan Yerlileri’ne ait, 443 iskelette, romatizmal hastalıklar yönünden yapıldıkları araştırmada 19 pot hastalığı (omurga kemikleri verem) görmelerine karşın Gut görülmemiştir.¹¹

Verem hastalığının kliniğini Roma İmparatorluğu döneminde hekimlik yapmış olan iki kişiden öğreniyoruz.^{6,8} Veremi, Aretaus Cappadocian isimli doktor hastaları, şu şekilde tarif etmiştir: “Sesleri kâşık, boynuları hafif bükük ve sert; parmakların silindirik fakat eklemeleri şiş, bedelleri iyice erimis olduğu için kemikleri belirginleşmiş. Parmakları eğri, yassılaştı ve kırılmış; burunları keskin ve silindirik, yanakları belirgin derecede pembedişmiş, gözleri iyice çukura çekilmiş fakat parlaklığı kaybetmemiş... Yüze hadava gelişti haline gelmiş. Kol ve bacak hastarı şişmiş. Kadınların sadece memeler başları kâşık. Kaburgalarının başladığı ve sonlandığı yerler eklemeleri net bir şekilde seçiliyor. Skapulalar bu hastaların halini almış”. Dr Aretaus, intermitant ateş ve terleme ile birlikte, genel bitkinliğin de mevcut olduğunu işaret etmektedir.

Roma döneminin hekimi Bergama’nın Galen, verem az buluşsa bir hastalık olarak nitelendirir, ateş, terleme ve hemoptizi belirtilerini sıralamaktadır. Tedavisi için de perhiz, egzersiz yapmak, seyahat etmek yeterlidir. İlaç önermemektedir. Hastayı etki altına almak için, buğdan dahi bazı hekimlerin söylediği gibi, “Ne yapıyorsam onu yu. En iyisini ben bilirim” demektedir.¹⁴

Verem hastalığına bir çok isim verilmiştir. İnsanları eriterek öldürdüğü için “Tüketim hastalığı” anlamındaki “Consumption”, hastaları soldurarak yok ettiği için “Boşuk Ölümler” veya “Boşuk Veba” ve çok insanın yaşamını sonlandırdığı için de “Ölümler Kaptanı (Captain of the Death) diye anılır. Romalılar bu hastalığı, hırsızlık nefes alı verme ve öksürükten bağımsız atma anlamındaki “Phytis” adını koydular.¹⁶ Bizim dilimize ise “İnce Hastalık” en çok kullanılan tanrıdır.

Üç yüz milyon yıldan birer soyunu sürdüren verem mikrobu, doğada her yerde, örneğin sularda, otlaqlarda, çamura, toprakta orta bol miktarda bulunur. İnsanlarda hastalık yapması sıyrılan çilişirilmesiyle beslenmektedir. Büyük baş hayvanları ile yaşamaya başlayan insanlar,

hayvanların sütü ve etyle ilk kez “Sığır tipi verem basili olan Mycobacterium Bovis ile karşılaşmışlardır. Önceleri bu mikropla lenf bezlerinde kemiklerde yapıyı verem hastalığı görülmüştür. İnsanlardaki bu tür mikrop sonradan değişerek İnsan tipi Verem mikrobu (Mycobacterium Humanus) haline gelmiştir.^{17,18}

Bezac Veba isimli kitabın yazarı Thomas Domandy⁹ veremin ortaya çıkmasını sadece basilin yetmediğini, kâbit barınma koşulları, yetersiz beslenme, aşırı nüfus artışı, göç ve hava kirliliğinin de katkısı olduğunu yazmaktadır.

Verem tarihi hakkında araştırmaya yapılan İsa’nın doğumundan önceki ve sonraki asırlarda tüberkülozun belirli dalgalanmalar yapıp getirdiği ortaya çıkarılmıştır. MO 1500-500; 1500-0 yıllarında Nil Nehri vadisinde, iki büyük verem epidemisi olduğuna göstermektedir. Bu salgınlarda belirli bir süreç içinde hastalık en yüksek seviyeye çıkmış ve sonradan ani olarak azalmıştır. İsa’nın doğumundan sonraki 5000-1500 yılları arasında Kuzey Amerika’da; 1000-2000 yıllarında Avrupa’da tüberküloz epidemisi belirlenmiştir.¹⁹ Bu tür dalgalanmalar olmasında, bağışıklık sistemi, sosyo-ekonomik olaylar ve hastalığın doğal seyirinin etkisi vardır. Bunlar arasında nüfus artışı, göçler, yoksulluk ve sanayi devrimi önemli etki göstermiştir.

Tıp alanında reformist ve pozitif bilime ilk adım atan kişi olarak bilinen ve konuşmalarında Galen’in kitabını yarı olarak Paracelsus, maden işlemlerinde verem daha yaygın olduğunu göstererek siliko-tüberküloz tanımıdır.²⁰

Tüberkülozun kavite ve skar oluşmasına sebep olduğunu gösteren ilk hekim olan Padua Üniversitesinden Giovanni Battista Morgagni (1682-1771), veremin buluşca bir hastalık olduğuna inanıldığı için onlara otopsi yapmak istememiştir.²¹

Veremin en önemli belirtisi olan yüksekliği olduğu eski çağlardan beri bilinirdi. Beden ısısını ölçebilecek aleti bulmuş 1710 yılında Alman fizikçisi Gabriel Daniel Fahrenheit’e nasip olmuştur.²² Bu alete vücut ısının ölçmek için yaklaşık 50 cm. uzunluğunda camdan yapılmış bir çibazın rektumdan sokulmasına gerek vardı. Napoleon’un tutuk olduğu adada ona bakmakla yükümlü olan Dr. Cerebald Amont, ölmeden önce onun ateşini ölçtüğü ve beden ısısının normal olduğunu gördüğü orada verem hastalığı olduğuna karar vermiştir.

XIX. yüzyılın başlarında Avrupa nüfusunun %70’inin veremle ilgili biliniyordu. Manchester fabrikalarında çalışan, göçmen İtalyanlar bir çoğu genç yaşta veremden ölmüşlerdir. Eşi de tüberküloz olan, Dubois bu duruma, “Verem epidemisi kapitalist toplumun insafsız emek sömürüsünü nedeniyle katkılı zordunda olduğu hafa-retir” demektedir.²³

Kırsal alanda yaşamaya tercih eden Amerikan Yerlileri, Buffalo denilen yabani sığırlardaki hastalık yapması düşük atıpk mikrobakterilerin sağladığı bağışıklık sebebiyle vereme tutulmadılar, beyazların Avrupa’dan getirdiği gerçek verem mikrobuunu tanımadığı ya da bunlara ba-

gışkıklanmadığı için kısa sürede hastalanmış ve ağır kayıplar vermişlerdir. Aynı durum, Güney Afrika ve Yeni Zelanda'da yaşayan Maoriler'in de başına gelmiştir. Yerli halk üzerine dışardan getirilen verem mikrobunun kökü etkisiz Pasifik Okyanusundaki Piccarin adasındaki ölyak net olarak göstermektedir. Bu geni ölyak Mutinyon on the Bounty isimli kitapta anlatılmıştır. Ayrıca aynı isimde film de vardır. Britanya İmparatorlugunun HMS-Bounty isimli gemisinin 28 Nisan 1789 günü ikinci kapitan Fletcher Christian ve arkadaşları tarafından işyanla ele geçirilerek, İngiliz yasalarmın verereği ağır cezadan kurtulmak için yarımadanın Havayı'nı yerli kadınlara birlikte gözden kırak Piccarin adasına giclenmişlerdir. Orada Bounty'nin atese vererek dış dünya ile ilişkilimen tamamen kesmişlerdi. Önceden kimsenin yaşamadığı bu adada nüfus 1831 yılında 86'yı bulmuştu. Yıllar sonra adayı ziyaret eden, balına avlayan bir geminin Amiralına kaptanı adadıklarının çoğunda verem öldüğünü gemi kayıtlarına geçirmişti. Adadaki kayıtlara göre 1864-1934 yılları arasında 70 yıllık süre içinde 114 kişinin 12. sınıf veremden öldüğü yazılmış.

Verem hastalığının XVIII. ve XIX. Yüzyıl Avrupa'da sanatçı ve yüksek kesimin kapıp geçmesi mezarlık edebiyatı ve sarlılığını ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Hastalık ile zeka arasında pozitif bir ilişki varlığına inanılıyor. Alexander Duma Fış gibi yazarlar bile kendilerinde de tüberküloz olduğunu emmişlerdir. Gerçekten veremli olanlar arasında ünlü yazarlar ve müzisyenler vardı. Akciğer veremi kanamamışın ölen Moliere, Ünlü edebiyatçı, Bronne (Anne, Emily ve Charlotte) ve onları iki küçük kız kardeşleri (Maria ve Elizabeth), ve ünlü edebiyatçı kardeşine ağabeyi ü edebiyatçı kadın yağlı boyta portresini yapan erkek kardeş Branwell de sonradan veremden öldüler.¹⁰⁻¹² Anton Cekov, Franz Kafka ve Frederich Chopin, Frederich Schiller, Paganini veremden ölen ünlüler arasında yer alır. Nikiför, XIX. yüzyılda veremden ölen sanatçıların listesinin Toronto şehrinin telefon rehberinden daha kalabalık olduğunu yazmaktadır.

Akciğer tüberkülozundan ölenler arasında VIII. Henry'nin oğlu olan Edward VI da vardır. Babasının ölümüne üzerine 9 yaşında kral olan Edward VI, önce le zamak, ardından akciğer hastalığına tutulmuş, bunlardan kurtulmasına rağmen akciğer tüberkülozundan öldüğü otopsi ile göstermiştir.¹³

Verem hastalığının salgın yapıdığı yüz yıllarda tedavi yöntemleri korkunç olduğu kadar da güçtür. Hastalığın sebebi bilimsel olarak bilinmediği için piyassa çıkan sarlatan hekimler, tedavi için hastalardan kan alma, müshil ilacı verme veya lavmanla fosforik asit, etar, digitalis, karbonik asit, alyon gibi ilaçları kullanıyorlardı. İngilizlerin Hippocrates'i olarak bilinen Thomas Sydenham vereme at ile gezinmenin yararlı olduğunu söylemekteydi.¹⁴ Sarlatan hekimlerin en ünlüleri arasında Fransız İhtilalinde değerli kimyacı Lavosier'in oğuyun ile idamına karar veren Dr. Jean-Paul Marat, veremlere kendisi adıyla önderdiği solüsyonun (Leau antipulmo-

nair de Docteur Marat) terkibinde sadece Calcium Phosphate bulunuyordu.¹⁵

Verem hastalığına taze insan kanı içmenin etkili olduğu da iletir sürmüştür. İspanyanın Endütüs bölgesinde 8 yaşındaki bir çocuk kaçırılıp, koltuk altına bucağa kesilmiş ve buradan akan taze kan zengin bir veremliye içmiştir.¹⁶

Orta Çağ ve sonrasında "King's Evil" olarak bilinen lenf bezleri tüberküloz çok yaygındı. İngilizler Kral Edward VI, Fransız Kralı Charles IX, bu hastalıklardan ölmüşlerdir.¹⁷ Bu krallar lenf bezleri tüberküloz hastalara el sürekleri tedavi etmişlerdir sanıyorlar. İngilizler Kral I Edward bir ay içinde 533 hastaya el sürekleri tedavi ettiğini sanıyordu. Fransız Kralı Philip Augustus, bir topalandı 1500 hastaya el sürmüştü. Bu yönünde tedavi İngilizlerde II. Charles ve Queen Anne ve Macar Kralı Franz Joseph tarafından da kullanılmıştır.¹⁸

XIX yüzyıl sonlarında ve XX. Yüzyıl veremli hastaların izolasyonu düşünülemez bunun için dağılık yerlerde sanatoryumlar yapılmaya başlanmıştır. Çoğu fâkir olan hastalar için hapishane gibi evler kullanılıyorydular. Zengin olanlar İsviçre'nin Davos ve St.Moritz'de şehirlerde yapılan sanatoryumlardan tercih ediyorlardı.¹⁹ Bunların sayesinde bu ülkede yeni doğmuş olan ilaç sanayi hızla gelişmiş ve onlarla birlikte domoşuk sektörü de az başa geçiyordu.

Verem hastalığının tanınması, sebebinin öğrenilmesi ve tedavisinde iletir adınımları arasında Paristeli Necker hastanesinde çalışan gibi kendisi de veremli olan Rene Laennec'in çalışmaları ile ortaya çıkmıştır. Başta yasaında oluşturan Laennec ve iki kardeşinin Nantes şehrinde doktor olan amca büyükütmüştü. Amca, ihtilalin en çalvış günlerinde emen öntünde kuralan gıyosinin devamlı alınmasını yegelerinin görmeşini için, onları emen laknesad kapıdan çıkartıp okula gönderiyordu.²⁰

Laennec, Napoleon'un İmparatorlugun doktoru için "Tıbbi inanimam fakat Corvisart'a inanırım" dediği hocasının yanında yetmişmiş. Ünversite hocası, bilim adamı, oylu, edebiyatçı, çok iyi bir müzisyen olan Laennec tüberkülozün bütün klinik formlarını gün içinde çikartmıştır. Bu bilim adamı, hasta akciğer almak üzere, kargaçlar, dalak ve diğer organlarda " denilen kabarcıklar bulunduğunu tanıtmıştır. Otopsi yaparken 7 kez parmağı öldüren kamyaklanan mikrop ile enfekte olmuştur. XIX. Yüzyıl ikinci on yıllarına sağlığı bozukluğu ve kendi tabiriyle Paracelsus Asthma diye değerlendirdiği sağlığı sanama sonradan üzerine atese yölesiminde de elelenek. Reenklesiyon Tipi Tüberküloz olduğu anlaşmıştır. Britanya'nın havası iyi olur düşüncesine İngilizlere gıyosinin hiç yararını görmeyince tekrar Paris'e dönmüştür. Okşuruk nöbetleri üzerine eklenen atese ve ışıal onu iyice zayıflatmıştır. Eskiden tüberküloz hastaların bazılarında dürrürlülmeyen ışıal ile kayıplar yaşanıyordu. Bu durum Laennec için de geçerli olmuş 1826 yılında üzerinde çok çalığı tüberkülozundan ölmüştür. Yakınakadasi olan Boyle 39 yaşında, Marie Francois-Xavier Bichat ise aynı hastalaktan henüz 31 yaşındayken ölmüşlerdir. Bu iki klinik araştır-

Calmette ve Guerin, birlikte verem aşısını bulmaya yönelik araştırmaları yapmışlardır. Ancak, vereme karşı bağışıklık kazandıracak ama virülans düşüklü ve mikrobakteriyem üretmek. Bir inekten elde edilen virüsün tüberküloz mikrobunu patates, sağ sıfraz ve gliserinden oluşan yapıya bir ortama -kültüre- etkiler. Yirmi yıl süren 230 pasajdan sonra isidekileri sonuca vardılar.Sonunda yassımsın sürdiren, ancak hastalık yapma gücünü yitiren bir bakteri elde ettiler.Bilim çevrelen,bağışıklık yapma özelliği olan bu bakteriyeye **Bacille Calmette-Guerin (BCG)** adını verdiler.¹⁶

Başanlı ilk çalısma I Temmuz 1921'de Parist'e başladı. Paris Belediye Hastanesinde amelleri tüberkülozlu olan 600 çocuk aslandı. Hiçbiri hastalanmayınca, sı uygulamalara hızlandı.Ancak Almanya'nın Lubek kentinde de asılanın 249 çocuktan 73 ü hastalandı olmuştur.

Hekim yeniden laboratuvara kapandı.Uygulamalar ve tüm kayıtlar sabırla didik didik incelendi.Sonunda, Almanya'nın Lubek kentindeki çocuk hastanesine gönderilen BCG aşısı şüşsünün içinde virülden verem baskılı karıştırdığı anlaşıldı.Böylece Calmette ve Guerin'in süçsüzlüğü kabul edildi. BCG aşısı dünyanın bir çok yerinde, Avrupa ülkelerinde ABD de yaygın olarak kullanılmaya ve başarıyla sonuçlandı. Türkiye'de, zaman zaman Verem Savas Genel Müdürlüğü olan Hamdi Acan ve ekibi dağıda bayırdı yayğıı tarama ve asılama yapılan 60 milyon üstünde PPD testi negatif kişiye BCG aşısı yapılmış ve önemli hiçbir komplikasyonu yaşanmamıştır. WHO, Türkiye'de verem savası için çok başarılı adımlar atıldığını kabul etmiştir.

Osmanlı'da Tüberküloz

Osmanlı'da veremden etkisiz, Topkapı ve Dolmabahçe Sarayında veremli hastalara gönyörücü. III Selim'in gözdesi olan Safinaz isimli kadının, Kafkaslardan gıc eden bir ailenin kız olduğu bilyörücü. Genç kızın giderek zayıflaması, öksürük nöbetlerine tutulması ve ateslenmesi sebebiyle saray doktorları tarafından tedavi edilmek istenmiştir. Kendisine ince hastalık teşhisi ve Gallopan fiziği teşhisi konmuştur. III. Selim'in Safinaz'ın iyileştirilmesi için gönderdiği gayretler ise yaramamıştır.

II. Mahmud'un babası I. Abdülhamid'in Fransız uyruklu, Nakşidilî Kadın'ın veremden öldüğünü öğrenince, II. Mahmud'u ise akciğer tüberkülozundan öldüğü kestirdi. Ona Annelik eden, korsanlar tarafından Akdeniz'den kaçırılan Aimee'ye de sarayda Nakşidilî ismi verilmiştir. Nakşidilî'nin akciğer tüberkülozundan öldüğü kestirdi. II.Mahmut, alkolikti, karaciğer yetmezliği ve epilepsi nöbetleri geçiriyordu. Ancak onun da aslında tüberküloz olduğu biliniyor. Annesinde de analığında tüberküloz olması bu görüşü destekler.²¹

Kronik alkolizm ve veremden ölen II. Mahmud'un yerini benzir IV.Şehzade Abdülmeccid almıştır. Abdülmeccid'in haremde bulunan 18 kadının yarısından fazlasında tüberküloz vardır.²² Bunlar, II. Abdülhamid'in annesi, Trımünüm, Düzdidil, Mahiapt, Nöketese, Nesrin, Navmisal; Sultan 5. Mehmet'in annesi Gülcemal, Vakhedtin'in annesi Gülüstü ve V.Murat'ın annesi Şehzadeza

isimli kadınlardır. II. Abdülhamid'in ni kalıns Nakşidilî de ise Gallopan fiziği vardı.²³ Trımünümün oğlu olan II. Abdülhamid'in uzun süre sebebi bilinmeyen asten hastas olduğu biliniyor. Abdülmeccid'in en sevdiği kadın olan Gülcemal'in hastalığı için Dolmabahçe'deki hareme getirilen Viyanalı Dr. Spitzer isimli yabancı doktor tarafından verem teşhisi konmuştur.²⁴ Osmanlı'da Paşa zamanı Tazminat devrinde sadrazamlık yapan Ali Paşa da tüberkülozdan ölmüştür.

Osmanlı'da yapılan nüfus sayımlarına göre XX. Yüzyılda İstanbul'un nüfusu 1.2 milyon idi. Yılda 2.800 kişinin ölümüne vereminden öldüğü bildiriliyor (Bu genel ölçümün her %15.81 İmam'ın nüfusu 200.000 ileen. 1892-1914 yılları arasında ölen 92-942 kişinin 14.700 ü veremden ölmüştür. Genel ölçümlerin %15.81 tüberkülozdan ölmüş.^{13,14}

Verem ve kuduz hastalığı ile savası II. Abdülhamid başlatmıştır. 1882 yılında Robert Koch verem basılıni bulmuştur. 1885 yılında İstanbul'da balgamda boyama ile verem basılı gösterilmiştir. Almanya'da 1890 yılında Tüberkülin ile veremin tedavisi Alman Hastanesinde denenmiştir. Tüberkülin aynı yılda İstanbul'da da veremli hastaların tedavisinde kullanıldı.

II Abdülhamid'in arzusu üzerine Cemiyet-i Tibbiye-i İshane tekralar tüberküloz konusunu eğlmişir. Önemli bilimder arasında Dr. Nazım Şerafettin'in veremden koruma tedbirlerini sıralayan çalısma ilet Dr. Avlonis'tin tüberküloza karşı bir savas derneği kurulmasını önerisi büyük ilgi görmüştür. Öneriler arasında hastane ve çezaletlerinde veremli hastalara tükürük hokkası verilmesi şart koşulmuştur.

Türkiye'de ilk çocuk verem hastanesi 1906 yılında Şişli'de baş tabrahim Bey'in emrinde Etfal Hastanesi'nde faaliyete geçmiştir. Paşa, hemeakard Kütahya'da da bir sanatoryum yapılmasını istemişse de bu gündemden çıkarılmıştır.

Wilhelm Conrad Röntgen 1895. de x ışınlarını rontgen de kullanılmaya başlanmıştır.İki sene sonra İstanbul'da Dr.Esat Fevzi bey kendi yayğıı rontgen cihazı ile Yıldız, Gülhane ve Hamidiye hastanelerinde radyoloji ünitesiini kurmuştur.

Pavia Üniversitesi'nden Carlo Forlanini'nin uyguladığı pneumotaksis tedavisi, Abul Muhhtar ve Mustafa Şevki tarafından İstanbul'da kullanılmaya başlanmıştır.¹⁵

1923 tarihinde İsmir de Verem Savas Derneği kurulmuş. 1925 yılında Terfik Sağlam'ın organize ettiği Milli Türk Tip Kongresi'nde esas konu olarak veremle savaş gündeme girmiştir. İstanbul'da verem savas dispanserlerinin sayısı hızla artmıştır. 1948 de Capa'da Naile Sağlam Verem Araştırma Enstitüsü kurulmuştur.

1949 yılında İstanbul'daki Verem Savas dernekleri İstanbul'da Ulusal Verem Savas derneği ismiyle birleştirildi. İstanbul'da yayımlanan Cemiyet-i Tibbiye-i Şahane dergisinde, veremin buluşca olduğu yazılmış ve korunma yollarını Gazerete Medicale D'Orient'te yayınlanmıştır.

ci içinde 900 otopsi raporu olan tüberküloz hastaların bulgularını "Rechecher sur la phthisic pulmonaire isimli kitaba yayımlamışlardır.²

Laennec ve Boyle, şışman bir hastayı muayene ederken, solunum seslerini iyi duyamadığı zaman, cocukluk devrinde yapıyığı gibi,eline geçirildiği kalın bir bağışık kuru haline getirildikten sonra hastanın göğüs duvarına dayayarak çomuk kalp ve solunum sesleri daha net duyduğunu anladi. Akciğer ve kalb sesleri daha net duyulması üzerine ilk kez stetoskopu bulan bışdır.⁶

Laennec, önceleri paroxysm astma tanısı ile tedavi edilmiş ve hastalığının tet-enfeksiyon tipi tüberküloz olduğunu anlaşılmış ve çalısma arkadaşları olan Boyle ve Marie Francois-Xavier gibi tüberkülozdan ölmüştür.

Verem Basilinin Bulunması

Tüberküloz hastalığının sebebinin, ne olduğu hakkında fikir uyusmazlığı vardı. Bazılarına göre hastalık genetik idi, bazıları göre kötü beslenmeden kaynaklandığına inanılıyorydular. Tüberküloz hastalığının özelliğinden ilk kez Fransız askeri hekimii Jean Villemin saptamıştı. Hastalığın oluşmasında bir mikroorganizmanın varlığından olan süredir kuşulanıyordu. Jean, tüberkülozcu bir mikroorganizma ile oluşan, buluşturulabilen, bir hastalık öldürücüğü göstermiştir. 1765 yılında "Tüberküloz Nedir ve Özellikleri ile İsondam İyileşme Buluşması" adındaki eserinde deneylerinin sonuçlarını yayımladı. Tüberküloz balgam sırtına ederek tavşanlara ve maymunlara hastalığı buldurduğunu bildirdi. Üzerinde 1768 yılında yayınladığı "Tüberküloz ile İncelenmez" adındaki yazısında bu fikrini ortaya atmıştı.⁸

Koch, 1940 yılında Götting'deki hocası Jacob Henle'nin infeksiyon hastalıklarında mikrobun tam izolasyonu için gerekli olduğunu iletir sürdüğü ü önemli kısıtlı şartlarda ilk yerne getirmişti diğer koşullar hastalığı yakanları ortama mikrobun gösterilmesi, ikinci mikrobun organın izole edilmesi ve saf kültürde üretilmesi ve böylece onun morfolojik ve fonksiyonel özelliklerinin anlaşılması, ve saf kültürden deney hayvanlarına üretilmesi ve bunlardan mikrobun elde edilmesiydi. Koch bu ilkeleri uyararak yapıyığı çalısmlarında 1876'da basılınsı ammiştir. Kochun virüsü buluşması.⁹

Tüberküloz basılıni ilk kez 1882 yılında Robert Koch isimli bir kasada doktoru. 45 Emmy'nin kendisine yaş gimi ödyesi olarak verdiği mikroskopa gösterdi. Aynı mikroorganizmayı vereme yaykalamış herkeste verem mikrobunu gösterdi ve sonunda " Tüberküloz buluşca, korunabilir ve iyileştirilebilir bir hastalıktır" tezi ni yayımladı. Bu buluşunu, Almanya, Fransa ve İngiltere'deki tıbbi toplarlarda bilim heyetlerine sundu.¹⁰

Tüberkülozcu sebebi bulan Koch, onun aşısını da bulmak istedi. Bunun için, hayvan ve insanlarda elde ettiği tüberküloz kültürlerinin virülansını deney hayvanlarında gösterdi, ve sonunda bu kültürleri yöksele sı ile sterilize ederek, basılınerin virülansını ortadan kaldırdı. Ortaya çıkan yeni solüsyona "Koch'un Lymph'i veya Old Tuberculin" ismi verilerek sı olarak kullanılmaya başlanmıştır.

başlanmıştır. Koch ile birlikte çalışanlar, bu solüsyona hayvanlarda ve insanlarda sı şekilde kullanılarak eklem ve kemik tüberkülozlu 38 olguyu tedavi ettüklerini bildirdiler. Ancak sonradan derlenen veremli hastaların akciğer vereminden tedavisi aynı başarıyı göstermediği de ortaya çıktı. Koch, bulduğı tüberkülini veremin tedavisinde kullanmayı planlıyordu.¹¹

Koch'un bilimsel şöhreti esisi boyanarak kendisinin 32 yas genel ve güzel, öğrencisi Hedi Freureng ile aşk hayatı yaşamasa, sonra onunla evlenmesi çevresinde göy karışlanılmıştır. Sonra kendi adı ile anılan Enfeksiyon Hastalıkları Enstitüsünün başına getirildi. Burada iken Afrika ve Asya'ya giderek Kolerla, Tifo ve Uykü hastalığının etkenleri tedavisi çalsı. 1905 tarihinde verem mikrobunun bulması yüzünden Nobel ödülünü aldı. 27 Mayıs 1910 tarihinde Baden-Baden'de 67 yaşında kalb krizinden öldü.¹²

Calmette ve Guerin'in BCG Aşısı

Fransız Albert Calmette Nice şehrinde lise öğrencisi iken 10 arkadaşını tüberkülozla kaybetmiştir. Lise'den ayrıldıktan sonra 1881 yılında Brest'teki Deniz Tıp Kolejiine girme, tabip yapılmışca olurken Hong Kong ve Almonya Formozada adasında tropikal hastalıklar üzerinde çalışmaya üzere görevlendirilmiştir. Buradaki hocası Fransız hastalıkların amilini bulan Paric Manson idi. Calmette, buradan Fransız Kongresi'ndaki Gabona'ya giderek uykü hastalığı ve karası ateşi tedavisi çalsmaları yapıpıda. Daha sonra, Fransızların Newfoundland adası yakınındaki iki küçük adada, kırmızı kele humması denilen hastalık üzerinde çalısması ve bunu yaygın mikrobun bulmuştu. Ardından Paristeli Pastor enstitüsündeki mikrobiyoloji laboratuvarında başkanı olan Emile Roux'un yanına gönderilmişti. Enstitüde başkanı vereme Fransız hükümeti ona Saygonda üç tane Pastor enstitüsünü kurma görevini verirdi. Burada su çiçeği ve yılan zehirlemesine karşı aşı yapılmasını önerdiği Yakalandığı dizanteri sebebiyle Fransızca dönmek zorunda kaldı Pastor enstitüsünde yılan zehirlemesine karşı polivalent serum üzerinde çalışı. Laboratuvarda çalışan isaret parmağına saray yılan zehirlemesine, kendi bulduğı serum ile tedavi etti. Fakat parmağını uzandı da kaybetmiş oldu. Calmette Ucu Doga'daki Veba salgını üzerinde de çalsmıştır.¹³

Calmette başlanma yüzünden Lille'de yeni çalıış Pastor enstitüsünün başına tayin edildi. Burada şehir kanallının temizlenmesi üzerine ağırdık verdi. Sonra daha imiş çilerinin analistomiasis tedavisinde yararlanmasını, Portekiz, Cezayir ve Yunanistan'daki veba epidemisini durdurma görevini aldı.

Birinci dünya savasının 1914 yılında başlamasından sonra Almanlar Kuzey Fransayı işgali ettiler. Calmette'nin Lille kalması emredildi fakat eşi Almanya'ya sırtına gönderildi. Calmette, Alman askerlerinde başlayan tifo salgını durdurma görevi verildi. Savaş bitkinen sonra Lille'deki devletleri veteriner olan arkadaş Guerin'e devrettikten sonra Paristeli Pastor Enstitüsü'ne döndü. Yeni görev verem hastalığına karşı aşı hazırlaması idi.

Veremli hastalara tükürük hokkası verilerek, sokak ve köşelerde yerle tükürükleri yasaklandı.

İmamın yazısında, verem hastalığının Osmanlı'da önemli bir sağlık sorunu olduğu, II.Mahmut'un analığı Nakşidilî Sultan, oğlu Abdülmeccid'in veremden öldüğü bildirilmektedir 13 Veremin Osmanlıda yaygınlık derecesi hakkında araştırmalar sadece İstanbul ve İzmir'de yapılmıştır. Bu şehitlerde verem kayıtlarının tutulması, II. Abdülhamid zamanında başlanmıştır. Yirminci Yüzyıl başında nüfusu 1.2 milyon olan İstanbul'da ortalama 2.800 kişinin veremden öldüğü ve şehride genel ölçüm sayısının kamyakamla ilgili kayıtlarına geçirildiğini, verem ölümünün %15.81 bulduğı tahmin edilmiştir. Tahmini nüfusu 200.000 olan İzmirde 1892-1914 yılları arasında ölen 92.900 kişinin 14.700 ü tüberkülozdan ölmüştür. Bu buluşma, halk sağlığına çok önem vermiş Avrupa'daki yenilikleri en kısa zamanda ülkesine getirmişti. Örneğin Robert Koch verem basılıni 1885 yılında bulmuş, üç yıl sonra da İstanbul'da, balgamların boyanması ile verem mikrobunu göstermeye başlamıştır. Keza Robert Koch öldürülmüş verem mikrobunu atıldıkları elde ettiği Tüberkülin'i sı olarak denemesi, 1890 yılında Berlin'den getirilen Tüberkülin aşı olarak İstanbul'da da kullanılmaya başlanışsa da başarılı sonuç alamamıştır.

Bu gereği Berlin'den dönen Türk doktorları İstanbul'da aşı olarak tüberkülinin kullanılması olumlu sonuç vermediği Gazerete Medicale d'Orient'te yayınlanmıştır.

II. Mahmud, Maslak'ta sonradan Prevantoryumu olarak kullanılan verem hastanesini yaptırmıştır. Abdülhamit II'nın baş hekimii Dr.Dr.Marvemyen Paşa ve Cemiyeti Tibbiye-i Şahane'nin üyeleri bir araya gelerek verem buluşca bir hastalık olduğunu ve korunma yollarını aynı dergede yayımlamışlardır. Öte yandan Avlonidis, ilk kez

tüberküloza karşı bir savas derneğini kurulmasını önermiştir. Rus hastanesi hekimlerinden, Scheppatsev, Martman'daki Press adanmış veremli için sanatoryum yapmalarını önermişlerdir.

Kaynaklar

1. Ubaycu MK, Padislahramkadınlar ve kezzin.3. Baskı Ankara. Türk Tarih Kurumu Basımevi.1992 : 149, 184-187.
2. Barsı YI. Osmanlı Padislahramları Yaşamlarından Kesitler, hastalıklar ve Ölüm sebepleri. Bilimsel Top Yayıncılık, Ankara 2002.
3. Barsı YI, Hillered G.Tuberculosis in the Ottoman harem in the 19th Century Journal Medical Biography 2000; 17:170-173.
4. Budakçık M. Sıhhat'77 Baskı: İstambul Fan Yayımcılık; 1999 :388-95.
5. Laennec R'Traite de L'Auscultation mediate; ve laennec et Boyle: Recherches sur la phthisic pulmonaire. 1810.
6. Thomas Dormandny. A History of Tuberculosis: The White Death-The Hamildton Press 1999:London.
7. Daniel em. TM Captain of the Death The story of tuberculosis. University of Rochester Press Rochester, New York 1997.
8. Dubos R, and J. The White plaque. Tuberculosis, man and Society. London I: 1953.
9. Hagari A. The doctor in History. Dorset Press,New York 1989. Spv432-35.
10. Nikiför A. Mısherin Dördüncü Adası. İletişim Yayıncılık. İstanbul 2001
11. Aceves-Avila FJ, Diaz-Romaldos S,Medina F, Fragi A. Paleopathologic in ossous remains from 6 th century. A Survey of thomaceous diseases. J Rheumatol 1998; 4, 776
12. Nordhoff C,Halla JN,Mutinyon on the Bounty. 1862
13. Onat EK. Osmanlı İmaratıçalışmaları ın 40 yılında Türkiye'deki Tüberküloz Tanışığı. Cent Top Fak Derg. 1979; 10: 273-284.
14. Yenei F. Türkiye'de son yüzyılda akciğer tüberkülozu tedavisinde aşınmalar. Cent Top Fak Derg. 1981; 12: 266-270.
15. Holmes G,Holmes F, McMorrough J. The Death of young King Edward VI. New Eng J. Med 2001; 345: 60.
16. Sokolac A. BCG: Who were Calmette and Guerin. Thorax 1982; 38: 806-812.